

Janusz Spyra

Najstarsze żydowskie rodziny w Częstochowie

W 1826 r. z połączenia dwóch niewielkich miasteczek powstało miasto Częstochowa, które w ciągu XIX wieku rozwinęło się w jeden z największych ośrodków przemysłowych centralnej Polski.

W 1897 r. miasto nad Wartą liczyło już ok. 40 tysięcy mieszkańców, z czego 29,5% (11 764 osob) stanowili wyznawcy judaizmu¹, choć jeszcze na początku XIX w. wzbraniano im pobytu na terenie Częstochowy. Tak duży rozwój społeczności żydowskiej był pochodną wielu czynników ekonomicznych, demograficznych, prawnych i innych, ale nie byłby możliwy bez działalności na przełomie XVIII i XIX wieku kilku rodzin, których przedstawiciele jako pierwsi wywalczyli sobie prawo pobytu w mieście, doprowadzili do powstania uznanej przez władze państwowe gminy żydowskiej, a następnie, przez dłuższy czas, odgrywali wiodącą rolę w jej wewnętrznym życiu.

Na razie nikt nie podjął się trudu przebadania ich genealogii i wzajemnych koligacji. Materiałów źródłowych zaś nie brakuje, począwszy od niewykorzystanych dotąd spisów Żydów z ostatnich lat Rzeczypospolitej², poprzez dokumentację z czasów pruskich³, zapisy w aktach notarialnych (w dużej części wydanych drukiem przez Dariusza Złotkowskiego⁴), po zachowane od początku istnienia Księstwa Warszawskiego metryki urodzeń, ślubów i zgonów⁵. Także niniejszy artykuł nie rości sobie pretensji do zaprezentowania pełnych wywodów genealogicznych omawianych rodzin, choćby dlatego, że autor nie przeprowadził pełnej kwerendy metrykalnej. Poza tym źródła nie zawsze pozwalają na odtworzenie dokładnych koligacji rodzinnych, czego powodem jest m.in. brak metryk sprzed 1808 roku, duża mobilność Żydów oraz praktyka używania przez nich różnych imion i nazwisk, co utrudnia identyfikację.

Późniejsza relacja, spisana w oparciu o dokumenty gminne i wspomnienia najstarszych członków gminy, do grona jej fundatorów zalicza Abrahama Majzela, Abrahama Ginsberga, Nachmana Bermana, Wolfa i Ch. [aima] Mojżesza Landauow oraz Lewka i Marka Kohnow. Relacja dodaje, że dzięki nim powstała nowoczesna gmina, choć oni sami byli „starej daty”⁶. Nieprzypadkowo są to właśnie przedstawiciele najstarszych rodzin, jakie

---

¹ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 24.

² K. Follprecht, *Ludność żydowska województwa krakowskiego w czasie Sejmu Czteroletniego. Spisy z powiatów krakowskiego, ksiąskiego, lelowskiego i proszowskiego z lat 1790–1792 (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie)*, Kraków 2008, s. 94–105.

³ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-377–378.

⁴ D. Złotkowski, „*Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi...*”. *Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*, cz. 1, Częstochowa 2005; cz. 2, Częstochowa 2006; cz. 3, Częstochowa 2011 (z podtytułem: *Testamenty z połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*). Dalej jako: *Testamenty*.

⁵ Od 1808 roku zapisy dotyczące Żydów rejestrowano w metrykach parafii katolickiej św. Zygmunta w Częstochowie (APCz, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Zygmunta w Częstochowie [dalej: ASC, PRZ], od 1826 roku w odrębnych metrykach (APCz, Akta Stanu Cywilnego, Okręg Bożniczy Częstochowa [dalej: ASC OBCz]). Z braku miejsca podaję dokładne odsyłacze do metryk tylko w wyjątkowych przypadkach. Metryki zaopatrzone są w indeksy, Czytelnik może więc łatwo po datach odszukać stosowny zapis metrykalny.

⁶ *Zawiązanie się i wzrost gminy izraelskiej miasta Częstochowy*, „*Jutrzenka*” 1, 1861, nr 7, s. 52–53.

osiadły na stałe w Częstochowie, choć osób, które zasłużyły się przy powstawaniu gminy, było więcej.

W literaturze przedmiotu najbardziej znany jest, wymieniony wyżej jako trzeci, Nachman Berman, aczkolwiek niełatwo się domyśleć, że chodzi tu o Joachima Berkowicza, pierwszego Żyda, który uzyskał prawa miejskie w mieście pod Jasną Górą. Zanim do tego doszło, był on przez 23 lata dzierżawcą propinacji starościńskiej i wojtowskiej w Częstochowie, należących do Stanisława Sołtyka. W spisie z 1792 roku „Jachim Borkowicz” wymieniony jest w dwóch miejscach jako arendarz starościński. Liczył wtedy 40 lat (co oczywiście traktować należy szacunkowo⁷), a jego rodzinę stanowiła 28-letnia żona Ewa, zięć Majer z żoną Dobrą (oboje po 18 lat) oraz 8-letni syn Lejbuś i trojka służących. Starszym bratem Joachima był liczący 44 lata Eicyk (w źródle: Hyzyk) Berkowicz, zamieszkały w domu wojtowskim z żoną Gitłą (43 lata), ożenionym 20-letnim synem Abramem (z żoną Dorotą), nienazwanym z imienia, liczącym 15 lat ślepym synem oraz dwójką młodszych dzieci (Berek 12 lat, Leyba 7 lat). Jak się można łatwo domyśleć, ojcem braci Berkowiczow był Berek. W czasie przesłuchań przed komisją pruską w 1800 roku Joachim Berkowicz podał, iż nazywał się on Berl Loebel, zajmował się wyłącznie arendowaniem wódki na szlacheckich dobrach, a zmarł „za polskich czasów”, przed ok. 20 laty (tj. ok. 1780 roku). Przy nim uczył się sporządzać zacier, piwo warzyć, palić wódkę itd.⁸

Bracia Berkowiczowie, jako zamożni i doświadczeni arendarze, mogący liczyć na wsparcie szlachty, której przynosili korzyści finansowe, skorzystali ze zmiany przynależności państwowej Częstochowy i okolicy, co nastąpiło po II rozbiorze Polski w 1795 roku. Królowie Prus w XVIII wieku konsekwentnie opowiadali się za zasadami merkantylizmu, tradycyjnie zwalczając ubogich Żydów, ale ułatwiając działalność bogatym, przynoszącym ekonomiczne korzyści państwu⁹. Joachim Berkowicz zapewne wielokrotnie wchodził w różne interesy z władzami miejskimi Częstochowy, które przez całe stulecie borykały się z wielkimi problemami finansowymi, wynikającym z ruiny miasta i mieszczan oraz stale pustą kasą miejską. To tłumaczy, że 3.08.1795 roku burmistrz i Rada Miejska zezwoliły mu na zakup placu Dutkiewicza dla postawienia tutaj murowanego domu, pod rygorem opłacania wszystkich ciężarów miejskich i zakazu przyjmowania innych Żydów jako podnajemców albo zastawienia im domu¹⁰. Z dopisku policyjnego burmistrza pruskiego Jacobiego z 23.12.1795 roku wynika, że odbyło się to na podstawie zgody wszystkich obywateli, ponieważ Berkowicz często pomagał mieszkańcom w czasie licznych pożarów (zapewne udzielając pożyczek na odbudowę). W tymże dniu, tj. 3.08.1795 roku, Joachim Berkowicz złożył jako współmieszczanin przysięgę „podług obrządku swej religii”, a więc na rodął (Biblię hebrajską). Jednak wcześniej w posiadanie nieruchomości w mieście, latem 1795 roku, wszedł Eicyk Berkowicz, kupując za 400 zł polskich od Błażeja Dutkiewicza, obywatela Staszowa, a wcześniej Starej Częstochowy, plac położony pomiędzy arendą zamkową a posesją Friedricha Sztymera, superintendenta pruskiego¹¹. 13 sierpnia Eicyk

⁷ Podobnie jak szacunkowe są informacje podawane w metrykach zgonu, iż np. dana osoba liczyła w momencie zgonu 60 lat. Różnica do stanu faktycznego może wynosić do kilkunastu lat. Poniżej w przypadku dat urodzin ustalonych na tej podstawie autor zawsze dodaje „ok.”.

⁸ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-378, s. 56.

⁹ Ostatecznie zalegalizował to Powszechny Landrecht Pruski z 1797 roku. Por. J.I. Israel, *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550–1750)*, Warszawa 2009, s. 294, 303–305. Najszerzej S. Stern, *Der preussische Staat und die Juden*, Bde 1–6, Berlin 1925.

¹⁰ W dokumencie kilka razy podkreślono, że ma to hamować napływ innych Żydów, w czym J. Berkowicz jest zobowiązany pomagać.

¹¹ Ibidem, s. 67–69. Osobno poświadczą sprzedaż syn poprzedniego właściciela, Grzegorz Dutkiewicz, kwitując odbiór należnej zapłaty (s. 71–73).

Berkowicz za taką samą kwotę odsprzedał ten plac bratu Joachimowi¹². Ten szybko zaczął na nim stawiać murowany dom. W lutym następnego roku udało się Joachimowi kupić za 600 zł drugą nieruchomość, tym razem na swoje nazwisko, od wspomnianego Frydrycha Schtymera, konsyliarza królewskiego (radcy skarbowego akcyzy i ceł), także w celu postawienia murowanego domu. Pozwoliło mu to wejść w pełni praw mieszkańca, co dokumentowała deklaracja burmistrza i Rady Miejskiej, że przyjmują Joachima Berkowicza za współmieszczanina, oraz kolejna jego przysięga, tym razem także na wierność królowi Prus [Burgereid], złożona 19.10.1796 roku¹³. W tymże roku Berkowicz zabrał się za budowę domu, co kosztowało go kilkanaście tysięcy talarów reńskich¹⁴. Przy nim wznosił gorzelnię i browar, gdyż posiadanie domu w mieście dawało przede wszystkim możliwość korzystania z praw wyszynku.

W 1797 roku w Prusach ukazał się „General-Juden-Reglement fur Sud- und Neu-Ostpreussen”, który utrzymywał wiele restrykcji wobec Żydów, ale tym bogatym zezwalał na nabywanie domów w miastach. Także inni mogli się w nich osiedlać na stałe, choć za zgodą władz państwowych¹⁵. Ułatwiło to działalność Joachimowi Berkowiczowi, który po 1797 roku przybrał nazwisko Nachman Berman¹⁶. Jego aktywność budziła sprzeciw większości mieszczan, zwłaszcza, że wkrótce w posiadanie domów weszli dalsi Żydzi¹⁷. Stąd stały procesy, jakie wszczynali przeciwko osiedlającym się w Częstochowie Żydom, przy czym chodziło głównie o przynoszące największy i najszybszy zysk dochody z produkcji i wyszynku alkoholu, czyli tzw. propinacji. Pierwszy taki proces toczył się w 1800 roku, a w jego trakcie Berman m.in. wykazywał się atestatami pruskich urzędników, że „protegowany Żyd oraz tutejszy mieszkaniec” [Schutz-Juden und hiesigen Einwohner] Nachman Berman dostarcza dobre zboże, że zawsze do kasy królewskiej Komory wpłacał należny podatek, i że posiadane uprawnienia do wyszynku piwa i wódki na wybudowanych domach na placach nr 22 i 23 dobrze wykonuje¹⁸. Ostatecznie rząd pruski podtrzymał wcześniejsze stanowisko, wsparte zapisami w Regulaminie z 1797 roku, że Żydzi mogą bez przeszkód mieszkać w Częstochowie, ale prawo fabrykacji i wyszynku trunków ograniczono tylko do trzech osób posiadających domy w mieście i stosowne koncesje, w tym N. Bermana¹⁹.

Czasy pruskie to także decydujący okres w procesie kształtowania się gminy żydowskiej w Częstochowie, w czym N. Berman odegrał czołową rolę. Jako majętny wyznawca, posiadający domy w mieście, w dużym stopniu partycypował w kosztach wspólnych modlitw oraz opłat na rzecz gminy w Janowie, do której w XVIII wieku należeli częstochowscy Żydzi, utrzymujący wśród siebie jedynie pomocnika rabina. Po II rozbiore Polski w 1793 roku Janów pozostał w Rzeczypospolitej, Częstochowa została włączona do Prus, władzom pruskim zaś zależało, aby ich żydowscy poddani nie podlegali obcym instytucjom. Wydały więc częstochowskim Żydom upoważnienie do budowy własnej synagogi i urzędnienia samodzielnej gminy, do czego się jednak Żydzi nie spieszyli, ze

¹² Ibidem, s. 85–87.

¹³ Ibidem, s. 88–93, 95–96 (tekst przysięgi w języku niemieckim i polskim).

¹⁴ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-378, s. 59, 62. Sam pisze, że co najmniej 14 tys., dokumenty urzędowe mówią o 12 tys.

¹⁵ Por. J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806 (Studium historycznoprawne)*, Wrocław 1957, s. 292–294.

¹⁶ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-378, s. 62–63, m.in. wyjaśnia, że zmienił nazwisko po Juden-Reglement.

¹⁷ Nasz bohater w późniejszym czasie nabył jeszcze jeden dom, bo w testamentie Piotra Rudawskiego z 1819 roku jest mowa, że Nachman Berman jest mu winny za odstąpiony dom 4 tys. złp; *Testamenty*, cz. 2, s. 207.

¹⁸ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-378, s. 97, 103. Zastrzegal także, że jako częstochowski współobywatel nie bierze udziału w procesie, jaki inni Żydzi prowadzili przeciwko miastu.

¹⁹ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-377, s. 132, 134, 148–149, 165, 173–180.

względu na koszty²⁰. Jednak związek z Janowem kosztował. Tradycja gminna zachowała barwną opowieść, jak to w 1798 roku doszło w czasie świąt w Janowie do sporu o zaległe opłaty na rzecz gminy, a kiedy przełożeni częstochowskich Żydów, Goldberg, N. Berman i Markus Kohn chcieli wracać, okazało się, że na polecenie janowskiego kahału zdjęto koła z ich wozu. Mogli odjechać dopiero po uiszczeniu zaległych opłat w wysokości 32 zł. Po powrocie wzburzeni częstochowianie zabrali się serio za tworzenie podstaw własnej struktury gminnej, a N. Berman udostępnił część swojego domu na tymczasowy dom modlitwy, a drugą na łaźnię rytualną²¹. W 1799 roku urządzono cmentarz, pierwszy pochówek miał miejsce w 1800 roku.

W 1807 roku powstało Księstwo Warszawskie. Był to równie trudny czas dla miasta, nieustanna wojna domagała się opłat i podatków. W listopadzie 1808 roku władze zaprosiły więc trzech Żydów posiadających domy w mieście z prawem wyszynku (obok N. Bermana także Abrahama Majzla i Markusa Kohna), aby wraz z innymi karczmarzami (Bożewskim i Muszyńskim) zapłacili do kasy miejskiej kilka tysięcy złp. W zamian deklarowały nieingerowanie w sprawę sprzedaży alkoholu, zastrzegając jednak możliwość zmiany, tj. dzierżawy propinacji miejskiej²². Propozycja została przyjęta, ale ostatecznie władze miejskie próbowały puścić całość warendę, by spłacić długi. Protestowali przeciw temu posiadający prawa wyszynku inni mieszczanie, oferując opłaty od wyszynku w formie tzw. zyskowego, jak również inni Żydzi²³. W długotrwałym sporze Żydzi-posesjonaci (Berman, Majzel, M. Kohn) bronili się, m.in. wskazując, że ich prawa zostały zatwierdzone w Kodeksie Napoleona.

Ostatecznie N. Berman pozostał arendarzem w mieście, a produkcją trunków i wyszynkiem trudnił się zapewne do 1817 roku. Udzielał też finansowych pożyczek mieszkańcom Częstochowy²⁴. Dożył podeszłego wieku, zmarł bowiem w domu na rynku 1.08.1822 roku w wieku ponad 70 lat²⁵. Pod koniec życia zapewne zastępował go w interesach syn Lejbuś vel Lewek Berman (urodz. ok. 1783 roku). Już w 1811 roku starał się uzyskać u Ministra Komisji Spraw Wewnętrznych Księstwa Warszawskiego konsens na destylowanie wodek i likierów, narzekając, że przez pożary poniosł wielkie szkody na domach swoich własnych, myśląc zapewne o nieruchomościach kupionych przez ojca²⁶. Działalność jeszcze przez następne lata, m.in. zajmując się sprzedażą glejty²⁷. Jednak pozycji ojca nie osiągnął. W 1831 roku spisał testament, w którym nieznaną z imienia żonie (zapewne drugiej) zapisywał 600 talarów, biżuterię oraz prawo mieszkania w swoim domu, o ile nie wyjdzie za mąż. Wiemy, że Lewek Berman miał syna Aleksandra, który zmarł przed ojcem: jego dzieciom Lewek zapisał 300 talarów. Z kolei córce Bejli legował 350 talarów, a jej

---

²⁰ Starania Janowa od 1796 roku o ponowne włączenie Częstochowy oraz pisma z 1798 roku przeciwstawiające się temu, podpisane przez Joachima Berkowicza Bermana, Wolfa Lando [Landaua] oraz Abrahama Meisela, *ibidem*, s. 8–20, 82–83.

²¹ Poźniej podarował 120 talarów na budowę synagogi (S. Rumszewicz, *Żydzi w Częstochowie*, „Goniec Częstochowski” nr 227 z 17 IX 1915, s. 2; nr 229 z 19 IX 1915, s. 2). Por. D. Złotkowski, *Testamenty Żydów z Częstochowy i najbliższych okolic źródłem historycznym I połowy XIX wieku*, [w:] J. Mizgalski (red.), *Żydzi Częstochowianie – współlistnienie, Holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006, s. 120–122.

²² O czym D. Złotkowski, *Spór o dochody z propinacji w Starej Częstochowie w ostatnich latach Księstwa Warszawskiego*, „Studia Historyczne” 41, 1998, z. 4, s. 509–530.

²³ Probowano ich trzech zresztą przeciwstawić reszcie Żydów; *ibidem*, s. 522, 523.

²⁴ *Testamenty*, cz. 1, s. 56, 67, 68, 122, 130, 136 (czasem błędnie jako Lachman Berman).

²⁵ W metryce zgonu podano, że w wieku 76 lat, czyli urodziłby się ok. 1746 roku. Kiedy świadcował na ślubie w 1810/11 roku podano, że liczy 62 lata, a w 1791 roku, że ma 40 lat, czyli urodzony ok. 1749/1750 roku.

²⁶ D. Złotkowski, *Spór o dochody z propinacji*, s. 519, 521.

²⁷ Jacenty Sucheski jest mu winny za glejtę „częściami na garnki pobieraną” 399 zł, a jego ojcu 73 złp (*Testamenty*, cz. 2, s. 324. Por. cz. 3, s. 47).

dzieciom 200²⁸. Starszą siostrą Lewka Bermana była Dobra (ur. ok. 1773 roku), która wyszła za Majera Spire. Także on działał w Częstochowie²⁹. Natomiast starszy brat Nachmana Bermana zmarł przed nim, w 1809 roku, jako Eizyk Berman, w Częstochowie w domu nr 216. Zgon zgłaszał brat, Nachum Berman oraz jego zięć Majer Spiro. Jak była mowa, Eicyk Berkowicz w 1791 roku żył z żoną Ewą oraz czwórką synów. Czy ktoregoś z nich można utożsamiać z osobami noszącymi później nazwisko Berman, wymaga dalszych badań.

Jedną z najstarszych żydowskich rodzin Częstochowy była rodzina Majzel (Mayzel, Maisel, Majsl, Meisel itp.). Jej protoplastą był Abraham, syn Mojżesza, urodzony ok. 1734 roku, wspominany jako arendarz w okolicach Częstochowy już w 70. latach XVIII wieku. Abraham Majzel również zajmował się propinacją, ale także handlem, i był kolejnym z Żydów, któremu w czasach pruskich udało się nabyć nieruchomości w mieście. Kupił mianowicie latem 1796 roku dom nr 248 na Starym Mieście od rzeźnika Bernarda Orlopa za 250 talarów reńskich, a wraz z tym prawa mieszczańskie³⁰. O oficjalne zatwierdzenie wystąpił do władz pruskich dopiero w trakcie procesu w 1800 roku, twierdząc, że w nabytym domu poczynił inwestycje warte ok. 200 talarów, podatki wszystkie komorze królewskiej płaci, a zboże kupuje tam, gdzie trzeba. Przy okazji wyjaśnia, że nazywa się Abraham, a ponieważ każdy Żyd ma jeszcze drugie imię po ojcu, więc Abraham Mojżesz. Kiedy Generalny Regulamin nakazał Żydom przyjąć nazwiska, zaczął się nazywać Abraham Majzel [w wersji niemieckiej: Meisel]. Prosił, aby władze nie tylko zatwierdziły zakup domu, ale też potwierdziły prawo szynkowania wódki³¹. I takie prawo (konsens) mu przyznano.

W końcu XVIII wieku Abraham Majzel był jednym z przełożonych częstochowskich Żydów, którzy stanowili już grupę 67 rodzin, m.in. występując do władz w 1798 roku o utrzymanie prawa do własnej gminy (zob. wyżej). Przez następne lata zajmował się wyszynkiem w swoim domu, do wycofania się Prusaków i powstania Księstwa Warszawskiego. W latach 1810–1812 był propinatorem w Częstochowie, zajmując w opisywanym sporze o propinację miejską podobną pozycję jak Nachman Berman. Aktywnie w tym sporze uczestniczył też jego syn Anzel, również zajmujący się arendowaniem³².

Abraham Majzel zmarł 22.02.1823 roku w domu przy ul. Nadrzecznej, w wieku 92 lat, jako arendarz trudniący się wyszynkiem trunków krajowych. Zgon zgłosił syn Majer i zięć Herz Bornstein. Żoną Abrahama Majzla była Dobra/Dwora z Herszlików, a miał z nią liczne potomstwo. Córki wyszły za znaczących Żydów z Częstochowy i okolicy: Brajdlą (zm. 1816) poślubiła w 1791 roku Berka Bermana Ginsberga; Jetta (ur. ok. 1780) wyszła za handlarza zbożem Chaskela Oderfelda, który w 1812 roku dorobił się własnego domu w Częstochowie; Szpryncła (ur. ok. 1787) w 1813 roku zawarła związek małżeński z handlarzem zbożem Herszlikiem /Herzem Rozenszteinem (ich syn Zyskind ur. i zm. w 1822); Majla (ur. ok. 1796) w 1816 roku poślubiła Arona Wixlera z Kłobucka. Córkami Abrahama Majzla były zapewne także Magda z Majzlow (ur. ok. 1797), żona Arona Wulfbergera (ich córka Hana urodziła się w 1823 roku) oraz Gitla z Majzlow, żona handlarza zbożem Haskela Rozenfelda (ich syn Abram urodził się w 1823 roku).

²⁸ Podpisał się na nim jako „Arye Lewek Nachmanowicz Berman”; *Testamenty*, cz. 2, s. 297–298.

²⁹ Np. w 1814 roku był dzierżawcą dochodu konsumpcyjnego miasta Częstochowy (AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], sygn. 672, s. 146).

³⁰ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-378, s. 2, 8–13. Jest tu określany jako „jud. Handelsman”.

³¹ Ibidem, sygn. VI-378, s. 19.

³² D. Złotkowski, *Spór o dochody z propinacji*, s. 511, 513, 514, 520, 522, 524–527 (tu ojciec i syn niekiedy występują w formie: „Mazel”). Abraham pożyczal też czasami mieszkańcom Częstochowy pieniądze, ale raczej drobne; *Testamenty*, cz. 1, s. 136, 315.

Synami Abrahama Majzla byli Anzel, Mojżesz oraz Majer. Anzel, czasem Anszel Majzel (1780–1855), jak już wspomniano, starał się w latach 1810–1812 o prawo wyszynku trunków, ale zajmował się też handlem, np. płodami rolnymi³³. W 1810 roku ożenił się z 24-letnią Gitłą, córką Pinkasa Dow Beer z Piotrkowa. Aktem z 17.01.1817 roku ojciec odsprzedał mu za 8 tysięcy złp dom Orlopa (teraz oznaczony jako nr 189) z całym wyposażeniem oraz z konsensem na produkcję trunków krajowych³⁴. Jego młodszy brat Majer (ok. 1789–1855) był kupcem i właścicielem domu, w źródłach zwany jest handlarzem (m.in. zbożem) albo negocjantem, czyli zajmował się pośrednictwem handlowym. W latach 20. XIX wieku występuje w metrykach jako fabrykant płócien. W 1824 roku stał się właścicielem domu nr 128 w drodze darowizny od kuzyna³⁵. Był dwukrotnie żonaty, pierwszy raz z Rozalią Konigsberg (ok. 1792–1829), a po jej śmierci w tymże 1829 roku ożenił się z Ruchlą/Rachelą z Markowiczów. Z pierwszego małżeństwa pochodziły córki: Anna (ur. 1812; wyszła w 1830 roku za Eicyka Ginsberga), Rozalia (ur. 1822), Ewa/Brandla (1824–1828) oraz syn Abram Dawid (1810–1828). Ostatnia dwójka zmarła w tym samym czasie. Z drugiego małżeństwa urodzili się Jakub (ur. 1829), Dwora (ur. 1835) oraz Dow Beer/Bernard³⁶.

Najciekawszą postacią z rodziny Majzlow był jednak Mojżesz Majzel, zwany Kurnik (Kornik, Kronik, Korniker itp.), który urodził się w Częstochowie ok. 1770 roku. Jako świadek występuje w metrykach w 1811 roku, w 1812 roku na świat przyszedł jego syn Jakub³⁷. Mojżesz Majzel pełnił wtedy obowiązki bakałarza, potem dajana, ale wcześniej jego imię znajdujemy na liście 12 żydowskich propinatorów zatwierdzonych przez władze pruskie³⁸. Później zdecydował się na karierę rabina i działał w Prusach jako Mose ben Akiba Kornik. Był rabinem w Złotowie (niem. Flatow) w Prusach Zachodnich oraz w Głogowie na Dolnym Śląsku, będąc związany z kręgiem rodziny Tiktinów. Nie był to przypadek, bowiem Tiktinowie, z których wywodziło się trzech rabinów wrocławskich i krajowych Śląska, byli blisko związani z Częstochową oraz rodami Landauów i Kohnów, a Gedalia Tiktin urodził się w mieście nad Wartą³⁹. Z okazji wyzwolenia Głogowa od wojsk francuskich w kwietniu 1814 roku Mojżesz Majzel napisał dziękczynne dziełko *Tefila we-toda* po hebrajsku; niemiecki przekład ukazał się drukiem we Wrocławiu w tymże roku. Po śmierci Abrahama Tiktina zestawił mowę pogrzebową *Ebel Jachad*, która ukazała się w 1824 roku. Jego najważniejszą pracą jest homiletyczne dzieło *Jemin Mosze* (Breslau 1824), był też autorem publikacji *Dawar be-ito*, która wyszła we Wrocławiu w 1817 roku, oraz komentarza do Księgi Estery, który ukazał się w 1821 roku w Brzegu Dolnym. Ok. 1823 roku Mojżesz Majzel został tam rabinem. Jednak w 1830 roku albo wkrótce potem wrócił do Częstochowy⁴⁰ i jest wymieniany w dokumentach budżetowych gminy jako zastępca rabina lub „naczelný duchowný”. Regularnie wypłacano mu pensję, a zadowolalał się niewielkim

³³ Piotr Rudawski był mu w 1819 roku winny za ziemniaki 1300 złp; *Testamenty*, cz. 1, s. 207.

³⁴ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], sygn. 651, s. 258–266. Musiał spłacić braci Majera, niezamężną wtedy siostrę Majtlę (1400 złp) oraz nieletnie dzieci Wolfa Landaua.

³⁵ Spis w APCz, Akta Miasta Częstochowy [dalej: AMCz], sygn. 206.

³⁶ Zmarł w 1862 roku, przedtem poślubiając Pesę/Paulinę (1828–1889), córkę Cwi Fajansa (Wiesław Paszkowski, *Cmentarz żydowski w Częstochowie. Przewodnik*, t. 1, Częstochowa 2012, s. 155–156).

³⁷ APCz, ASC, PRZ, Urodziny, poz. 24, s. 166. Krotki biogram, [w:] M. Brocke i J. Carlebach (red.), *Biographisches Handbuch der Rabbiner*, Teil I/2: Die Rabbiner der Emanzipationszeit in der deutschen, böhmischen und großpolnischen Landern 1781–1871. Bearbeiten von Carsten Wilke, München 2004 [dalej: BHR], s. 653, poz. 1227. Jakiś czas żył w domu teścia w Żarkach („Zarik”), a jego żoną była Hinda, córka Wolfa Kalonymosa.

³⁸ *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 2: *W okresie niewoli 1793–1918*, red. R. Kołodziejczyk, Częstochowa 2005, s. 22. Jako szynkarz występuje jeszcze w 1815 r.

³⁹ Biogramy Abrahama (zm. 1820), Salomona (zm. 1843) i Gedalii (zm. 1886) Tiktinów w BHR I/2, s. 856–859.

⁴⁰ W 1832 roku jest świadkiem przy testamencie Lewka Bermiana (*Testamenty*, cz. 2, s. 297–298).

wynagrodzeniem. W 1837 roku zaznaczono, że wypłata dokonuje się „wolą całej gminy”⁴¹. W późniejszych pismach z końca 1839 roku podkreślano, że zadowalał się kwotą 250 zł i że pilnie przykładał się „do szerzenia nauki i światłości” między swoimi współwyznawcami. Był *de facto* gminnym rabinem, choć zatwierdzenia ze strony władz nie uzyskał ani się o nie nie starał. Spełniał te obowiązki aż do śmierci, w sytuacji sporu z popieranym przez większość gminy Zachariaszem Weingottem⁴². Mojżesz Majzel zmarł 13.03.1839 roku⁴³, pozostawiając żonę Hindę z Kalmanow (pierwsza żona nosiła imię Zysła) i siedmioro dzieci. Pozostał po nim syn Jakub oraz liczne córki: Gitka (ur. ok. 1803), Laje (ur. ok. 1805), Gitla (ur. ok. 1808), Roża (ur. ok. 1815), Polonia [zapewne Apolonia] (ur. ok. 1817), Dobra (ur. ok. 1825). Wcześniej Chaja/Sora (ur. ok. 1797) zawarła małżeństwo w 1815 roku z Gedalie Goldbergiem z Janowa; Hinda poślubiła w 1832 roku Jakuba Kempnera, a Paulina w 1837 roku Beniamina Weinszteina.

Kohnowie to kolejna bogata rodzina, która osiadła w Częstochowie już w XVIII wieku. Jej protoplastą był Markus Lejbel Kohn, również zajmujący się arendowaniem alkoholu w okolicznych szlacheckich jurydykach. W 1800 roku zeznał, że mieszka tu już od 25 lat. Można go identyfikować z Markiem Lewkowiczem, wymienianym w spisie z 1791 roku jako arendarz, lat 30, z żoną Esterą (26 lat), synami Berkiem (10 lat) i Leybą (8 lat) oraz córką Dobrą, liczącą lat 6⁴⁴. Jako kupiec Markus Lejbel Kohn w czasach pruskich uzyskał prawo zajmowania się propinacją w mieście, udało mu się bowiem w 1796 roku kupić dom nr 25 od pruskiego majora von Eberharda. W roku następnym, tj. w 1797, zwrócił się do pruskiego rządu krajowego Śląska o formalne zatwierdzenie kupna i takowe otrzymał. Również Markus Kohn złożył przysięgę mieszczańską „Burger-Brief”, czyli przysięgę na wierność królowi Fryderykowi Wilhelmowi jako mieszczanin w Częstochowie⁴⁵. Także on musiał się tłumaczyć w czasie procesu w 1800 roku, przedstawiając m.in. zaświadczenia władz pruskich, że w każdym czasie podatek od produkowanych przez siebie trunków płaci, podobnie jak wszystkie królewskie podatki⁴⁶. Podobnie jak Nachman Berman oraz Abraham Majzel korzystał z prawa wyszynku w swoim domu, był więc zaangażowany w spor o propinację prowadzony w latach 1810–1812, a jednocześnie traktowany przez władze inaczej niż żydowscy propinatorzy, którzy nie byli właścicielami posesji. Był jednym z przełożonych częstochowskiej gminy żydowskiej, m.in. w 1798 i 1805 roku, przed 1810 rokiem był kasjerem kahału⁴⁷. Zmarł 24.12.1813 roku w wieku lat 60⁴⁸. Jego żoną była Estera, córka Markusa (z Bermanow), która żyła jeszcze w 1814 roku.

Markus Lejbel Kohn miał zapewne liczne potomstwo, na razie można bezpiecznie za jego syna uznać handlarza suknem Berka Kohna oraz córkę Rezlę (ur. ok. 1784), która w 1808 roku poślubiła Pinkusa Landaua, syna Wolfa. Innym synem był Lewek (Leon) Kohn (ok. 1781–1845), który tak jak ojciec w latach 1810–1812 działał jako arendarz w mieście⁴⁹. Podobnie było w następnych latach, aczkolwiek często z problemami, a wtedy nie wahał się

⁴¹ APCz, AMCz, sygn. 453, 454, 455, 459, 460. Przypadały mu też dobrowolne legaty (*Testamenty*, cz. 2, s. 286–287).

⁴² 42 O czym Janusz Spyra, *Miejsce rabina w gminie żydowskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Spór o Zachariasza Weingotta w Częstochowie*, „Studia Judaica” 19, 2016, nr 1 (37), s. 157–186.

⁴³ Według zapisu w metryce zmarł 1/13 marca 1839 (APCz, ASC, OBCz, 1839, poz. 19). Jak pisze W. Paszkowski, *Cmentarz żydowski*, s. 156, zachował się jego nagrobek, ale z datą zgonu 15 lutego.

⁴⁴ K. Follprecht, *Ludność żydowska województwa krakowskiego*, s. 96, 104; AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-378, s. 55.

⁴⁵ Ibidem, VI-377, s. 2–4; sygn. VI-378, s. 41–45. Już w 1794 roku uzyskał reskrypt królewski w Berlinie, że może sobie dom w Częstochowie kupić (s. 47).

⁴⁶ Ibidem, sygn. VI-378, s. 52, 55.

⁴⁷ AGAD, CWW, sygn. 905, s. 49–50.

⁴⁸ AGAD, KRSW, sygn. 651, s. 256.

⁴⁹ Zapewne on jako Loebel Kohn prowadził wyszynk alkoholu w austerii przy magazynie solnym w 1812 roku (Częstochowa. *Dzieje miasta*, s. 37).

korzystać z pomocy instytucji państwowych. W 1814 roku Rada Miejska ostatecznie podpisała z nim umowę o najem propinacji miejskiej na kilka lat (kontraktem z 13 maja 1814 roku, podpisanym przed rejentem Leśniewskim). Na konto przyszłych należności Kohn musiał wpłacić kilka tysięcy złotych do kasy miasta. Jednak władze rządowe nie zatwierdziły kontraktu, zaś wpłaconą kwotę magistrat zużył na spłatę zaległego podatku od nieruchomości. Długotrwałe próby odzyskania pieniędzy nie skutkowały, więc Lewek Kohn zaskarżył magistrat o zwrot 5912 złp przed trybunałem w Kaliszu i w 1836 roku uzyskał pozytywny wyrok. Władze miejskie oraz Prokuratoria Królestwa Polskiego odwołały się od niego, ale Sąd Apelacyjny stanął na tym samym stanowisku co sąd pierwszej instancji. Sprawy to jeszcze nie zamknęło⁵⁰. Pod koniec życia L. Kohn posiadał w Częstochowie dwa domy oraz austerię. Domy miał po ojcu, austerię nabył w 1832 roku za 18 tys. złp od wdowy po Janie Nepomucenie Brzozowskim, sędzim pokoju powiatu częstochowskiego⁵¹. Kiedy władze po połączeniu Starej i Nowej Częstochowy w 1826 roku utworzyły Fundusz Budowlany, L. Kohn uzyskał w 1830 roku kredyt na cele budowlane w wysokości 10 tys. złp.⁵² Należał do grona osob opowiadających się za bardziej nowoczesnym podejściem do judaizmu.

Z urodzoną ok. 1773 roku żoną Rychłą/Rywką z Pilarow (Pilermanow), z którą przeżył 42 lata, Lewek (używał też imienia Leon) Kohn miał liczne potomstwo, łącznie 12 dzieci, ale troje zmarło w dzieciństwie. Po jej śmierci w 1839 roku, w wieku 66 lat ożenił się w 1840 roku ponownie, tym razem z Zysłą, córką Kałmy i Cyny Orbachow z Działoszyna, wdową po Lewku Granisie. Z synów Lewka (Leona) Kohna najstarszym był Herz Naftali, dwaj kolejni to Eicyk oraz Moryc (1823–1870), który został dzierżawcą różnych dochodów miejskich. Córki poślubiły zamożnych i liczących się w społeczności miejscowej Żydów. Dobra (ur. ok. 1793) wyszła w 1815 roku za Gersona Mojżesza (Majera), syna Mojżesza Landaua, Hindla za Izaaka Glicksona, Ridla/Rozalia (ur. ok. 1811) w 1829 roku za Adolfa Mojżesza Landaua, Freidla/Franciszka w 1830 roku za Izaaka Feigenblatta⁵³, Liba w 1825 roku za wdowca Herza Fajansa, handlarza sukniem z Sieradza, zaś Marianna (ur. ok. 1804) za Walentego Dawida Herszela, który w 1839 roku mieszkał w Kępnie⁵⁴. W spisany w 1839 roku testament Lewek (Leon) Kohn obdzielił wszystkie swoje dzieci. Herz dostał dom nr 19 na rogu Rynku i ul. Mostowej wraz z karczmą, wartości ok. 26 tys. złp⁵⁵ i został wykonawcą testamentu. Bratu Eicykowi miał wypłacić 6 tys. złp, Morycowi 1173 złp, podobne kwoty przypadły siostrze. Drugi posiadany przez Lewka Kohna dom (nr 26) miał zostać przepisany na małżeństwa Gliksonów i Landauów, czyli córki Hindlę i Ridlę i ich małżonków (odpowiednio Izaaka Gliksona, Adolfa Landaua). Natomiast austerię w Starej Częstochowie przy ul. Targowej nr 90 i 91, wartości ok. 19 tys. złp L. Kohn przeznaczył dla córki Frayndli i jej męża Izaaka Feigenblatta. Córki, które otrzymały na własność nieruchomości, miały w zamian wypłacić określone sumy pieniędzy pozostałym siostrze: Dobrze Landau, Libie Fajans i Mariannie Herszel⁵⁶.

⁵⁰ Spor trwał do 1848 roku (AGAD, KRSW, sygn. 672, s. 145–152, 157). Aby znaleźć kontrargumenty, mieszczanie oskarżyli L. Kohna, że mimo niezatwierdzonego kontraktu sprzedawał alkohol, narażając miasto na straty w wysokości ponad 19 tys. złp, czego nie potrafili udowodnić.

⁵¹ D. Złotkowski, *Kierunki aktywności gospodarczej częstochowskich Żydów w XIX wieku w świetle akt notarialnych*, [w:] D. Rozmus, S. Witkowski (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Historia. Kultura. Zagadnienia konserwatorskie*, Kraków 2011, s. 43.

⁵² *Częstochowa. Dzieje miasta*, s. 253–254. Por. *Testamenty*, cz. 1, s. 298; cz. 2, s. 243.

⁵³ Wcześniej jego żoną była Zysła (zm. 1829), córka rabina Jozefa Landaua.

⁵⁴ Ślub zawarli w 1822 roku, Marianna występuje tu jako Anna, lat 18, jej oblubieniec jako Hertz Herszel, 22 lata, syn Abrama Lebela Herszela z Wieruszowa (APCz, ASC, PRZ, Śluby 1822, poz. 10).

⁵⁵ Z obowiązkiem spłaty 10 tys. złp otrzymanych od rządu z Funduszu Budowlanego.

⁵⁶ *Testamenty*, cz. 3, s. 139–144. Feigenblatowie sprzedali nieruchomość nr 91 (teraz 174) na Nowym Rynku w 1859 roku Jozefowi Sulikowskiemu (ibidem, cz. 3, s. 522).

Najstarszy syn Herz Naftali Kohn (ok. 1802–1862) był dobrze prosperującym kupcem korzennym (w 1825 roku). Później stał się posiadaczem dobr ziemskich Lipicze w powiecie wieluńskim, na północny wschód od Częstochowy⁵⁷. Stało się to na podstawie przywileju Rady Administracyjnej z 8/20 lutego 1833 roku, na mocy kontraktu z 8/20.10.1842 roku⁵⁸. Był wielokrotnie członkiem częstochowskiego dozoru bożniczego. Jest uważany za czołowego częstochowskiego „postępowca”⁵⁹.

Herz Kohn był trzykrotnie żonaty. Po raz pierwszy ożenił się w 1817 roku w wieku 18 lat z Hendlą Kohn⁶⁰, z którą się rozwiodł, aczkolwiek dała mu trojkę synów: Markusa, Mojżesza/Michała i Izaaka⁶¹. Drugą żoną (ukochaną, jak zaznacza w testamencie), była Feitsche Chaje, czyli Fanny z domu Markusfeld, pochodząca z Krakowa. Ta dała mu dwóch synów (Wilhelma i Jozefa) oraz dwie córki (Symche Esterę, która poślubiła dr. Kranza, oraz Rychlę). Trzecią jego żoną w 1841 roku została Augusta/Golda z wrocławskich Tiktinow, z którą spłodził córkę Zelmę/Szulamis oraz syna Lewka⁶². Także Herz Kohn zostawił testament z 1859 roku, w którym majątek (przede wszystkim dobra Lipicze oraz dom w Częstochowie wraz ze sklepem i całym wyposażeniem) oddawał do dyspozycji swojej ostatniej żonie, a starsze dzieci, jak zastrzegł, nie mogą przeciw temu protestować, bo ich wykształcenie bardzo drogo go kosztowało. Docelowo każde dziecko miało otrzymać zabezpieczenie finansowe, czego miał dopilnować najstarszy syn Markus⁶³. Markus/Mordechaj Kohn (ok. 1819/21–1891) działał początkowo jako arendarz. Był dwukrotnie żonaty: najpierw w 1844 roku z Fajglą Landau Kronenberg (zm.1852), po raz drugi z kuzynką Esterą, córką Ridli/Rozalii Kohn i Adolfa Landaua. Był także członkiem dozoru bożniczego od 1857 roku.

Zapewne potomstwo miał syn Markusa Lejby Kohna, a brat Lewka (Leona), mianowicie Berek Kohn, kupiec sukienny⁶⁴. Problem w tym, że wywodzące się od określenia potomków biblijnego Arona – ha-kohenow – nazwisko Kohn (Kohin, Kohen, Cohn) jest bardzo rozpowszechnione, stąd nie sposób orzec, czy wszyscy zamieszkali w Częstochowie Kohnowie należą do jednej rodziny. Niektórzy przybierali przydomki (np. Cymerman, Lax), aby odróżnić się od innych. Bogatych Berkow Kohnow żyło w tym czasie dwóch, a może nawet trzech, w tym jeden związany z chasydami.

Wspominana wcześniej rodzina Majzlow była mocno powiązana z rodziną Ginsbergow, których najstarszym przedstawicielem był jeszcze jeden Abraham działający na przełomie XVIII i XIX wieku. Jakie miał zasługi dla miejscowej społeczności żydowskiej, na

⁵⁷ W 1858 roku wieś była współwłasnością Herza Eisenschatza oraz Simich Estery Kohn, czyli żony dr. Kranza, córki Herza Kohna z drugiego małżeństwa. Natomiast po jego śmierci w 1862 roku czwarta część wsi należała do jego córki Rychli (D. Złotkowski, *Kierunki aktywności gospodarczej*, s. 37, 40).

⁵⁸ A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, [w:] W. Kula (red.), *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968, s. 288. Wieś Lipicze Węzykowizna składała się z 30 gruntów folwarcznych i 7,5 gruntów chłopskich. We wsi mieszkało 16 chrześcijan i jeden Żyd, zapewne zarządca.

⁵⁹ Ale kontakty utrzymywał także z Żydami o odmiennych opcjach religijnych (*Testamenty*, cz. 3, s. 228).

⁶⁰ Tak w testamencie. W metryce ślubu jako Hendla Michałowiczowna, lat 17, córka Jozefa Michałowicza, kupca w Częstochowie, i Dobry z Markowiczow. Jej grob się zachował (W. Paszkowski, *Cmentarz żydowski*, s. 124, tu jako córka Jozefa ha-Kohna, zmarła w 1878 roku jako rozwódka). Czyli jej ojcem był zapewne inny kupiec Jozef Kohn.

⁶¹ Jeden z nich to prawdopodobnie urodzony w 1823 roku Maurycy (ASC, PRZ, Urodziny 1823, poz. 399). W 1836 roku Ludwik Madaliński wydzierżawił Izaakowi Kohnowi na sześć lat dobra Kościelec (D. Złotkowski, *Kierunki aktywności gospodarczej*, s. 41). Być może było to przedsięwzięcie Herza Kohna prowadzone pod nazwiskiem syna.

⁶² Według ksiąg ludności stałej miasta Częstochowy ten ostatni (ur. 1854) używał też imion Leon, Leopold i był bakałarzem. Córka urodziła się w 1851 roku.

⁶³ *Testamenty*, cz. 3, s. 442–444.

⁶⁴ Był ożeniony z Gitłą z Szajow. W 1809 roku urodziła się im córka Rychla.

razie nie wiadomo, jednak musiały być znaczne, skoro w relacji z 1861 roku został zaliczony do grona fundatorów gminy. Lepiej jest znany Berek Berman (Dow Beer) Ginsberg (ok. 1771–1827), zapewne jego syn, jeden z najbogatszych częstochowskich Żydów. Berek Ginsberg działał jako handlarz, prowadząc sklep w domu na Rynku nr 28, własności Tomasza Wernera. Ten był mu winien 5 tys. złp, zabezpieczonych na hipotecę domu, gdzie zresztą Ginsberg mieszkał. Był też najemcą prawa sprzedaży tytoniu i tabaki, objętego monopolem państwowym, czyli był „Ferlegerem”, jak uroczu zapisano w metryce z 1825 roku (od niem. „Verleger”, najemca składu).

Jego żoną była Brajndla z Majzlow, córka Abrahama, a ślub został zawarty ok. roku 1791. Zmarła w 1816 roku, po 25 latach pożycia małżeńskiego⁶⁵. W 1823 roku Berek Ginsberg ożenił się jeszcze raz, z panną Rayzlą z Pizow (Anthorow), córką Eliszy Anthora z Wolnego Miasta Krakowa, która zmarła w 1825 roku w wieku 34 lat⁶⁶. Sam Berek Berman Ginsberg zmarł 16.01.1827 roku, zostawiając spisany tydzień wcześniej testament. Dzięki niemu wiemy, że jego majątek składał się z zabezpieczenia hipotecznego na domu Wernera w wysokości 5 tys. złp oraz sklepu o szacunkowej wartości 19 tys. złp (pomniejszonego o zobowiązania w sumie 2800 złp). Majątek miał trafić w ręce liczego potomstwa, a mianowicie corek: Klary (ok. 1802–1860), od 1822 roku żony Icyka Fraymanna, oraz Dobry (ok. 1805–1880), która w 1829 roku została żoną Natana Segala Landaua, jak też pięciu synów: Majera, Eicyka, Judy, Mordki i Abrama. Wszyscy mieli otrzymać określone kwoty pieniędzy⁶⁷. Nie została wymieniona w testamencie Karolina, której mężem był od 1819 roku Icek Weyzen z Włoszczowej⁶⁸. Opiekunami małoletnich dzieci Berek Ginsberg ustanowił najstarszego syna Majera i zięcia Icyka Fraymana, a także swojego szwagra, rabina Mojżesza Majzla zwanego Kurnik, który w tym momencie przebywał w Brzegu Dolnym na Śląsku⁶⁹.

Głównym dziedzicem Berka Ginsberga został najstarszy syn – Majer Ginsberg (ok. 1800 po 1861), który w 1823 roku ożenił się z Rozalią (ur. ok. 1804), córką Moritza Konigsberga z Lublińca, a w 1829 roku z Rosą Landau. W latach 30. XIX wieku był fabrykantem płotna. Podobnie jak ojciec i dziad działał też na rzecz miejscowej społeczności żydowskiej, m.in. jako kasjer Szpitala Izraelickiego (zob. niżej). Z jego liczego potomstwa⁷⁰ na miejscu pozostali synowie Jakub (ur. 1829) oraz Izrael (ur. 1840), natomiast Adolf (1839–1898) ustabilizował się jako fabrykant w Berlinie⁷¹.

Genealogię potomków Berka Ginsberga komplikuje fakt, że poza Majerem inni jego synowie używali podwójnych imion, co prowadzi do problemów w ich identyfikacji. Młodszy brat Majera Ginsberga – Juda/Jakub (1811–1874)⁷² w 1833 roku zawarł ślub z 20-letnią Salką/Salomeą Dawidowicz, córką Berka i Szandli. Drugą jego żoną była

⁶⁵ Jak pisze S. Rumszewicz, była pierwszą Żydówką pochowaną na urządzonym w 1799 roku cmentarzu żydowskim na Kucelinie.

⁶⁶ W testamencie pisze, że wziął z nią posagu 600 zł, ale po jej śmierci oddał matce. Z małżeństwa urodził się w 1823 roku syn Pinkus Elias, ale zapewne zmarł w dzieciństwie.

⁶⁷ APCz, Notariusz Ignacy Budrewicz, sygn. 5, poz. 4. Omówienie D. Złotkowski, *Testamenty Żydów z Częstochowy i najbliższych okolic źródłem historycznym I połowy XIX wieku*, [w:] J. Mizgalski (red.), *Żydzi Częstochowianie – Współlistnienie, Holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006, s. 128–129.

⁶⁸ Zapewne zmarła bezpotomnie przed 1817 rokiem, bo ojciec nie wymienia jej w testamencie.

⁶⁹ *Testamenty*, cz. 2, s. 113–115. W skład Rady Familijnej, która miała zarządzać rodzinnym majątkiem, powołał Jozefa Kohna, Mojżesza Tobiasza, Berka Barmacha, Joachima Lerner, jednego z przywódców częstochowskich chasydów oraz Jakuba Moszyna, czyli rabina Brassa (zob. J. Spyra, *Miejsce rabina*, s. 181).

⁷⁰ M.in. córki z pierwszego małżeństwa: Berta ur. 1824; Brajndla, Ruchla ur. 1826, Jacheta ur. 1830.

⁷¹ Zob. <https://www.geni.com/people/Adolf-Ginsberg/600000029243716988>.

⁷² Utożsamiam go z zapisanym w metryce w 1811 roku (APCz, ASC, PRZ, Urodziny, s. 135, poz. 5) synem Berka Bermana i Brandli z Abramow – Notką, co według mnie miało oznaczać „Judka” (choć może to być zdrobnienie od męskiego imienia נטא – Neta albo Note w wersji aszkenazyjskiej).

Rebeka/Balbina (ok. 1844–1870). Synem Judy był Karol Ginsberg (1833–1893), który ożenił się w 1855 roku z Rosą/Rozalią, córką Berka Kohna, najbogatszego owczynie Żyda, właściciela wielkiego młyna. Pozwoliło to Karolowi Ginsbergowi rozwinąć interesy, m.in. w 1872 roku obok młyna postawił nowoczesną fabrykę papieru. Już w 1860 roku został wybrany członkiem dozoru bożniczego, później funkcję tę pełnił wielokrotnie, próbując zreformować gminę w nowoczesnym duchu⁷³. Także Eicyk/Izaak⁷⁴ Ginsberg (1809–1876) zaznaczył się w dziejach Częstochowy. Zaczynał od handlu, między innymi dewocjonaliami⁷⁵, później był kupcem II gildii, radnym częstochowskim, a także członkiem dozoru bożniczego w latach 1841–1848. Kilku częstochowskich mieszczan było mu winnych pieniądze, od 100 do ponad tysiąca złp.⁷⁶ Jego żoną była od 1830 roku Anna z domu Majzel. Kolejny syn Berka Ginsberga Markus/Mordka (ur. ok. 1814) długo był płociennikiem, dopoki się tym zajęciem opłacało zajmować. Ożenił się z Jetty z Treiltow (dzieci: Brajda, ur. w 1838 roku i Debora, ur. w 1839 roku). Później miał się różnych zajęć, także realizacji prac budowlanych. Np. w 1854 roku „znany z rzetelności i wprawy w podobnych przedsięwzięciach Markus Ginsberg” podjął się remontu mostu na grobli przez Ostatni Grosz, za co dostał 790 rubli⁷⁷.

Nie wiadomo, jakie koligacje wiązały rodzinę Berka Ginsberga z innymi osobami noszącymi w tym czasie to samo nazwisko, np. z płociennikiem Jakubem Ginsbergiem (ur. ok. 1808), który w 1822 roku brał ślub z Anną Friedlander, czy Lewkiem Ginsbergiem z Pilicy, który w 1841 roku był fabrykantem bawełny w Kamienicy Polskiej⁷⁸.

Jak była mowa, badania genealogiczne rodzin noszących bardziej popularne nazwiska, jak np. Kohn, są utrudnione. Dotyczy to w jeszcze większym stopniu rodziny Landauow, która należała do najliczniejszych w Częstochowie, więc wielu jej przedstawicieli nosiło dodatkowe przydomki (m.in. Etengier, Gutenteger, Kronenberg, Gutenberg). Także ta rodzina może się pochwalić dawnymi korzeniami w Częstochowie. Wolf (Wolf Mojżesz) Landau (ok. 1749–1811), syn Abrahama, był kolejnym Żydem, który nabył dom w mieście nad Wartą. Miało to miejsce w 1796 roku, na co dopiero w 1803 roku na własną prośbę otrzymał koncesję władz pruskich⁷⁹. Ojciec, Abraham, żył jeszcze w 1829 roku, kiedy był świadkiem na ślubie swego wnuka Abrahama, syna Wolfa, z Rozalią Kohn, razem ze stryjem oblubieńca, Mojżeszem⁸⁰. Natomiast Wolf Landau jest tu określony jako nieżyjący, gdyż zmarł 24.11.1811 roku w wieku 62 lat. Jego żoną była Estera z Herszlikow – Gutenteger. Był aktywnym działaczem gminy, w 1798 roku jednym z jej przełożonych. Także młodszy brat Wolfa, Mojżesz albo Chaim Mojżesz Landau (ok. 1766/70 – po 1832 r.), był działaczem gminy żydowskiej, uznanym za jednego z jej założycieli. W 1814 roku był liwerantem, czyli trudnił się zaopatrywaniem wojska⁸¹. W 1811 roku posiadał dom nr 27 na Rynku, w 1832

⁷³ AGAD, Rząd Gubernialny Piotrkowski. Anteriora, sygn. 2506, s. 415, 554; W. Paszkowski, *Na częstochowskim Cmentarzu Żydowskim. Szkice genealogiczne i historyczne*, [w:] J. Mizgalski, M. Soja (red.), *Tożsamość i stereotypy. Żydzi i Polacy*, Częstochowa 2014, s. 285–286. Został po nim syn Herman.

⁷⁴ Eicyka identyfikuję z urodzonym 14.3.1809 roku synem Berka Ginsberga – Izaakiem.

⁷⁵ AGAD, CWW, np. sygn. 1460.

⁷⁶ AGAD, CWW, sygn. 1460; *Testamenty*, cz. 3, s. 210, 253, 277, 397.

⁷⁷ *Częstochowa. Dzieje miasta*, s. 277. W roku następnym bracia Majer, Ejcyk i Markus Ginsbergowie zostali jednak oskarżeni o przemyt i jako „kontrabandyści” znaleźli się pod nadzorem policyjnym.

⁷⁸ AGAD, CWW, sygn. 1542.

⁷⁹ AGAD, Generalne Dyrektorium Departament Prus Południowych, sygn. VI-377, s. 343–344.

⁸⁰ APCz, ASC, PRZ, Śluby 1829, poz. 15 (zapis ten potwierdza koligacje rodzinne).

⁸¹ Por. Stanisław Szymański, *Do dziejów Żydów w Częstochowie w okresie konstytucyjnym Królestwa*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 39, s. 36.

roku mieszkał wraz z synem Natanem w swoim domu nr 38, utrzymując się z własnych funduszy⁸².

Obaj bracia założyli dwie główne linie rodu. Synami Wolfa Landaua byli: Pinkus Landau (1789–1813; zachowany nagrobek), mąż Rezli Kohn, córki Markusa, z którego to małżeństwa urodził się w 1813 roku syn Izaak; Gerson Wolf Landau (ur. ok. 1796/1799), „skład sukna utrzymujący”, czyli kupiec sukieny, który najpierw ożenił się z Hają z Greydynerow, a po jej śmierci poślubił w 1826 roku kuzynkę Gitlę, córkę stryja Mojżesza Landaua. Ok. 1846 roku żył w Bolesławcu. Miał co najmniej sześcioro dzieci⁸³; Abraham/Adolf Landau, który urodził się 16.09.1811 roku, dwa miesiące przed śmiercią ojca, a w 1829 roku poślubił Ridlę/Rosalię, córkę Lewka (Leona) Kohna⁸⁴. Używanie przez Abrahama imienia Adolf wskazuje na inklinacje w kierunku bardziej nowoczesnego sposobu życia i rozumienia judaizmu. Natomiast córką Wolfa L. była Ruchla (ur. 1788), która poślubiła Salomona Tiktina (1791–1843), syna Abrahama, wtedy nadrabina w Głogowie, od 1816 roku nadrabina krajowego Śląska. Większość biogramów Tiktina przyjmuje, że ślub miał miejsce w 1808 roku albo wcześniej, bo ich syn Gedalia urodził się w Częstochowie w 1808 roku⁸⁵. Jednak według częstochowskich metryk ślub Ruchli Landau i Salomona (w źródle w formie „Dyktyń”) miał miejsce 28.11.1809 roku, zaś ich syn Wolf urodził się 19.09.1812 roku⁸⁶. Albo więc Gedalia Tiktin urodził się przed datą zawarcia oficjalnego, „państwowego” ślubu przez rodziców, albo należy go utożsamiać z synem wspomnianej pary urodzonym w 1812 r. i zgłoszonym do metryk pod imieniem Wolfa (innych wpisów na temat Tiktinów w częstochowskich metrykach z tych lat brak).

Z kolei dzieci Mojżesza Landaua oraz Ruchli/Rudli z Jachimowiczow (z Wolfow) było więcej. Ze zgłoszenia do protokołu zgonu Ruchli Landau, która zmarła w 1828 roku w wieku 50 lat, wynika, że pozostawiła męża, sześciu synów i dwie córki. Udało się zidentyfikować następujących synów: 1. Gerson Mojżesz (Majer), ur. ok. 1799 roku, który został fabrykantem, był właścicielem domu nr 27 na rynku, a poślubił w 1815 roku Dobrą, córkę Leona/Lewka Kohna. Mieli co najmniej trojkę dzieci⁸⁷; 2. Dawid Landau Kronenberg (ok. 1800–1847), kupiec, mąż Estery z Rozenbergow (ur. ok. 1799), po której pozostała mu piątka dzieci⁸⁸; 3. Natan Segal Landau⁸⁹ (ur. 1806), kupiec, który w 1829 roku ożenił się z Dobrą, córką Berka Ginsberga, z którą spłodził najmniej trojkę dzieci; 4. Joachim/Nechemiasz, rabin; 5. Abram, ur. w 1811 roku. Szóstym był zapewne Jakub

⁸² APCz, AMCz, sygn 206; D. Złotkowski, *Testamenty Żydów z Częstochowy*, s. 122. Myli się więc S. Szymański, *Do dziejów Żydów*, s. 28, twierdząc, że pierwszym Żydem, który kupił w Częstochowie dom, był w 1800 roku Mojżesz Landau.

⁸³ Abram 1824, Herszlik 1825, Rochla 1829, Estera 1830, Jozef 1838, Pinkus 1840. W 1861 roku dr Adolf Stern mianował go jednym z wykonawców testamentu (*Testamenty*, cz. 3, s. 50, 76).

⁸⁴ M.in. mieli córkę Ruchlę, urodzoną w 1839 roku.

⁸⁵ BHR I/1, s. 858 (gdzie dalsza literatura). Jedynie *Jüdisches Lexikon*, Bd. IV/2, Berlin 1927, s. 950 podaje, że urodził się w 1810 roku. Poprawną datę ślubu podają A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jued. Gemeinden in den Posener Landen*, Breslau 1929, s. 979.

⁸⁶ APCz, ASC, PRZ, Śluby 1809/10, poz. 6; Urodziny 1812, poz. 26. W tym drugim przypadku Salomon Tiktin występuje jako kupiec w Częstochowie.

⁸⁷ Markus Wolf ur. ok. 1810 roku; Salomon ur. 1822 oraz Pinkus ur. 1826. Ten pierwszy w 1838 roku ożenił się z Hindą Zand, córką Jozefa i Judyty Heymann. Wspomniany [w:] *Testamenty*, cz. 3, s. 543 jako opiekun dzieci Haskela Landaua.

⁸⁸ Rajzel, zamężna z Berkiem Rozenbergem z Warszawy; Fajgla (ur. 1827), żona Markusa Kohna z Częstochowy; Abram, Szmul oraz Ruchla/Rachela ur. 1834. W testamencie z 1846 roku (*Testamenty*, cz. 3, s. 249–251) zapisywał dzieciom po 10 tys. zł. Testament pomija czwórkę dzieci zmarłych w dzieciństwie. Ruchla/Rachela (1834–1866) wyszła za Mosze/Moritza Hilla. Zachował się hebrajski testament Dawida Landaua Kronenberga z 1847 roku (*The Jews of Czesochowa. Coexistence – Holocaust – Memory/Żydzi Częstochowianie. Współistnienie – Holocaust – pamięć*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2005, s. 57).

⁸⁹ W spisie domów w APCz, AMCz, sygn. 206 wymieniony po numerem 38 jako syn Mojżesza Landaua. Winny jest 1000 zł Mendlowi Horowiczowi (*Testamenty*, cz. 3, s. 198).

Mojżesz Landau, kupiec⁹⁰. Dwie córki to Gitla (ur. ok. 1805), która – jak była mowa – w 1826 roku poślubiła kuzyna Gersona Wofa Landaua, oraz Rudla/Rosa, która w 1829 roku wyszła za Majera Ginsberga⁹¹. Wyróżnia się Joachim/Nechemiasz (ok. 1809/1811–1866), który najpierw był w Częstochowie „bakalarzem”, czyli nauczycielem, później wybrał karierę duchownego, pełniąc różne funkcje rabinackie w gminie. Starał się też o posadę rabina gminnego, ale jej nie uzyskał. Nie był nazbyt majątny. W 1838 roku dozor bożniczy wystosował do władz prośbę o zwolnienie go od podatku „dyrektorowego” w wysokości 5 zł. Argumentowano, że Joachim Landau, członek „tutejszego duchowieństwa”, jest ubogi i wraz z rodziną utrzymuje się ze wsparcia swego teścia Samuela Cytermana, a „Nie trudni się niczem, jak tylko ciągle edukacją hebrajską tylko [!]”⁹². Jego żoną w 1830 roku została Gitla Cyterman. Z małżeństwa pochodziło sześcioro dzieci, m.in. Dawid Icyk Mosiek (1843–1903), od 1864 roku mąż Estery z domu Rozen (ok. 1846–1913)⁹³ oraz Hana (1833–1839).

Inną osobą noszącą nazwisko Landau, a wypełniającą funkcje rabinackie, był Jonas Landau, który obowiązki religijne łączył z prowadzeniem różnych przedsięwzięć ekonomicznych. W częstochowskich metrykach pojawia się w 1827 roku jako kupiec, w 1830 roku włączył się do sporu o obsadę stanowiska rabina gminnego po Zachariaszu Weingocie, oferując swoją osobę. Był wcześniej rabinem poza Częstochową⁹⁴ oraz właścicielem fabryki łyżek, w latach 1841–1842 dzierżawcą podatku rodalowego w częstochowskiej gminie, zajmował się także pożyczaniem pieniędzy⁹⁵. W mieście nad Wartą działał do śmierci w 1871 roku i istotnie był zamożny: jego syn Szaja z okazji ślubu w 1837 roku z Marianną Kohn otrzymał od ojca 3 tys. zł⁹⁶. Jakiś czas posiadał w Częstochowie dom, który sprzedał Mendlowi Horowiczowi⁹⁷. Mowiono o nim, że jest spokrewniony z 2/3 częstochowian, ale, jak się wydaje, nie pochodził bezpośrednio z „częstochowskich” Landauów. Niewykluczone, że należał do rodu Landauów z Opatowa, którego przedstawiciele działali także w Szczekocinach. Landauowie mieszkali też w pobliskim Janowie⁹⁸.

Trudno jednak ustalić dokładniejsze pokrewieństwo omówionej „główniej” linii Landauów z innymi, jak choćby z Landauami noszącymi przydomek Etengier⁹⁹. Koligacje rodzinne były zazwyczaj bardzo zagniatwane i wymagają czasochłonných badań. Poza tym, jak widać, członkowie omówionych rodzin często zawierali małżeństwa między sobą, Ginsbergowie częściej z Majzlami, Kohnowie z Landauami. Czasami decydowało to o

---

⁹⁰ Kupca Jakuba Mojżesza Landaua wymienia D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego (Studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 152. Musiałby być kimś innym niż wspomniany w następnym przypisie mąż Fraydli z Berkow Landau Etengier.

⁹¹ Zapewne córką była też Fraydla (z Berkow Landau Etengier), żona kupca Jakuba Landaua, której zgon w 1822 roku zgłosił mąż oraz brat, Dawid Landau Kronenberg.

⁹² APCz, AMCz, sygn. 448, s. 34. Data zgonu (W. Paszkowski, *Cmentarz żydowski*, s. 141).

⁹³ W. Paszkowski, *Cmentarz żydowski*, s. 140–141. Joachim Landau urodził się w Janowie.

⁹⁴ W Szczercowie, jak zapisano w AGAD, KWK, sygn. 710. Natomiast w metrykach urodzin wymieniony jest jako rabin szczekociński i kupiec w Częstochowie (APCz, ASC, PRZ, Urodziny 1828, poz. 69). Zapewne jest identyczny z Jonasem Landauem, który został wybrany rabinem w Przasnyszu w 1828 roku (AGAD, CWW, sygn. 1664).

⁹⁵ W 1836 roku ponownie prosił o zatwierdzenie jako rabin w Częstochowie albo o zwrot 60 złotych, które wpłacił za konsens w 1830 roku.

⁹⁶ APCz, ASC, OBCz, Śluby 1837, s. 27. Jonas Landau określony tu jako „z powołania rabin wyznania mojżeszowego”. Data śmierci ibidem, Zgony 1871, poz. 55.

⁹⁷ *Testamenty*, cz. 3, s. 310. Innym z jego synów był Wilhelm Landau.

⁹⁸ Testament Mośka Jozefowicza Landaua z Janowa z 1814 roku omawia D. Złotkowski, *Testamenty Żydów z Częstochowy*, s. 124.

⁹⁹ Np. Chaskiel Landau Etengier, kramarz, zmarł w 1865 roku w wieku 49 lat (*Testamenty*, cz. 3, s. 542–544). Dom sprzedał Wolfowi Markusowi Landauowi.

aktualnych sojuszach w prowadzonej działalności ekonomicznej oraz poczynaniach na forum gminy żydowskiej¹⁰⁰. W kwestiach najważniejszych, służących dobru miejscowej społeczności żydowskiej, przedstawiciele omówionych rodzin działali wspólnie. Tak było np. Kiedy dochód z podatku koszerne, należący do Skarbu Państwa, wydzierżawiła na lata 1840–1842 spółka pięciu Żydów: Majer Majzel Kurnik, Majer Ginsberg, Gerszon Wolf Landau oraz Jozef Lichtman i Herszlik Pański. Udało im się jednak ten dochód poddzierżawić innej osobie za wyższą kwotę, a nadwyżka wyniosła 8041 złp, czyli 1206 srebrnych rubli. Dochód odstąpili gminie żydowskiej z przeznaczeniem na urządzenie szpitala dla biednych Żydów, ustanawiając kasjerem M. Ginsberga¹⁰¹. W zamian omawiane rodziny uważały za oczywiste, że ich głos w sprawach gminnych (i miejsce w dozorze bożniczym) jest czymś oczywistym. Wzajemne koligacje nie wykluczały sporów pomiędzy poszczególnymi rodami, jak np. w 1858 roku, kiedy Maurycy Kohn oskarżył Majera Ginsberga, że będąc zobowiązany do zapisu hipotecznego budynku szpitala na rzecz gminy, wpisał do ksiąg wieczystych swoje nazwisko oraz Gersona Wolfa Landaua, czyli zawłaszczył sobie ten budynek, a kiedy go w końcu przepisał na rzecz gminy, to na zasadzie darowizny¹⁰².

Przed badaczami genealogii częstochowskich Żydów jeszcze wiele innych zagadek, jak choćby problem wcześniejszych dziejów omawianych w artykule rodzin. Jak wspomniano określenie, czy przydomek Kurnik, używane przez niektórych członków rodziny Majzel¹⁰³, może wskazywać na pochodzenie z wielkopolskiego Kornika. Należy też postawić pytanie, w jakim związku pozostają częstochowscy Landauowie z innymi osobami noszącymi to nazwisko, np. z bardzo wpływowego w XVIII wieku rodu Landauow z Małopolski, czy tych z Opatowa, skąd wywodził się znany praski rabin i autorytet rabinacki Ezechiel Landau (1713–1793)¹⁰⁴. Jeszcze bardziej frapujące jest spotykane w metrykach nazwisko Tiktin przy potomkach Markusa Lejbla Kohna¹⁰⁵.

---

¹⁰⁰ Por. J. Spyra, *Miejsce rabina w gminie żydowskiej*, zwłaszcza s. 176–186.

¹⁰¹ Dom zakupiono w 1840 roku za 750 rubli i urządzono tu szpital żydowski (AGAD, CWW, sygn. 1542, fol. 340–349; KRSW, sygn. 672, s. 180–182).

¹⁰² Dowodził też, że to jedynie jego ojciec Lewek oraz brat Herz Kohn przekazali zyski z dochodu koszerne na rzecz gminy (AGAD, CWW, sygn. 1542, s. 279–309, 340–349; APL, Rząd Gubernialny Piotrkowski, sygn. 2505, s. 950, 981; sygn. 2506, s. 95, 98).

¹⁰³ Tak samo jest określane Majer Majzel, brat Mojżesza (ibidem, sygn. 2505, s. 666) oraz jego potomkowie: syn Szlama/Salomon (który w 1851 roku poślubił Brandlę/Brygidę Wolberg, córkę Arona i Mayty z Majzlow) oraz wnukowie. Także później występują w metrykach osoby noszące nazwisko Majzel-Kurnik.

¹⁰⁴ Jego ojcem był przełożony gminy Juda ben Zwi Hirsch Halevi Landau. Biogram w BHR I/2, s. 555–561. Por. H. Horowitz, *Die jüdische Gemeinde Opatow und ihre Rabbiner*, „Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums”, 74 (1930), H. 1/2, s. 10–23; G.D. Hundert, *The Jews in a Polish Private Town. The Case of Opatów in the Eighteenth Century*, Baltimore–London 1992, s. 159–160.

¹⁰⁵ Świadkiem na ślubie Anny Kohn z Herzem Herszelem w 1822 roku jest jej brat, określony jako Hertz Kohn Dyktyn (APCz, ASC, PRZ, Śluby 1822, poz. 4). Ten ostatni jest tak samo określony przy urodzinach syna Maurycego (ibidem, Urodziny 1823, poz. 399). O związkach Tiktinow z Częstochową zob. J. Spyra, *Miejsce rabina*, s. 160, 162, 171, 181–182.